

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСТВА В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Тетяна БЕВЗ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник
відділу освітніх технологій та популяризації українознавства НДІУ

Анотація. Актуальність концепту «ідентичність» дедалі більшого значення набуває в умовах глобалізації та соціокультурних трансформацій. Європейська ідентичність українського народу закріплена в основному документі держави. Дослідження концепту ідентичності здійснено за допомогою аналізу офіційних документів держави, проектів концепцій загальнонаціональної ідентичності та результатів соціологічних досліджень. Ідеї ідентичності українства, національної єдності та консолідації суспільства досить виразно простежуються у концепціях, стратегіях національної безпеки України. Йдеться про зміцнення національної єдності та гарантування територіальної цілісності, здатності держави і суспільства давати адекватні відповіді на внутрішні і зовнішні виклики.

В офіційних документах акцентується увага на захищеності державного суверенітету та територіальної цілісності, зміцненні національної єдності та консолідації українського суспільства, попередженні загроз національній безпеці в гуманітарній сфері, утвердженні в усіх сферах української мови як одного з найважливіших чинників національної самобутності українського народу, збереження національної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів. Державна політика захисту української мови є питанням національної безпеки та національно-патріотичного виховання українців.

Важливим чинником конструювання загальної ідентичності, ідентифікаційного простору виступає державна політика, закріплена в законодавчих актах, насамперед у концепціях, стратегіях, доктринах. Ідентичність має значний консолідаційний потенціал і є складною конструкцією, яка включає низку чинників, зокрема етнічних, культурних, територіальних, політичних, економічних, юридичних та інших. Формування загальнонаціональної ідентичності має стати пріоритетним завданням Української держави.

Ключові слова: ідентичність; концепт; концепт ідентичності; концепт ідентичності українства; джерела; документи; законодавчі документи; національна безпека; національні інтереси.

CONCEPTUALIZATION OF UKRAINIAN IDENTITY IN THE OFFICIAL DISCOURSE

Tetiana BEVZ

Doctor of Historical Sciences, professor, lead research fellow of the Education Technologies and Ukrainian Studies Popularization Department of RIUS

Annotation. The relevance of the concept of "identity" is becoming increasingly important in the context of globalization and socio-cultural transformations. The study of the concept of "identity" was carried out through the analysis of official documents of the state, draft concepts of national identity and the results of sociological research. The study of the concept of "identity" was carried out by analyzing

official documents of the state, draft concepts of national identity. The ideas of Ukrainian identity, national unity, and consolidation of society are quite clearly traced in the concepts and strategies of national security of Ukraine. It was about strengthening national unity and guaranteeing territorial integrity, the ability of the state and society to provide adequate responses to internal and external challenges.

The official documents emphasize the protection of state sovereignty and territorial integrity, strengthening national unity and consolidation of Ukrainian society, preventing threats to national security in the humanitarian sphere, establishing the Ukrainian language in all spheres as one of the most important factors of national identity and its preservation in globalization challenges. The state policy of protection of the Ukrainian language is a question of national security and national-patriotic education of Ukrainians.

An important factor in the construction of a common identity, identification space is public policy, enshrined in legislation, especially in concepts, strategies, doctrines. Identity has significant consolidation potential and is a complex structure that includes a number of factors, including ethnic, cultural, territorial, political, economic, legal and others. The formation of a national identity should become a priority of the Ukrainian state.

Key words: *identity; concept; concept of identity; concept of identity of Ukrainians; sources; documents; legislative documents; national security; national interests.*

Проблема ідентичності, її політичні і культурні прояви перебувають у центрі уваги дослідників. Упродовж тривалого часу точиться гостра полеміка і боротьба непримиренних позицій щодо концепту ідентичності українства. Актуальність питання ідентичності дедалі більшого значення набуває в умовах глобалізації та соціокультурних трансформацій. А потужна інформаційна війна проти України підштовхує до проведення активної інформаційної політики держави щодо захисту національних інтересів у сфері формування національної ідентичності українства, консолідації суспільства, збереження історії та національної пам'яті, попередження загроз національній безпеці в гуманітарній сфері. З часу отримання державної незалежності Україна будувала власну систему національної безпеки на основі загальноновизнаних норм міжнародного права. Це дало можливість Україні визначитися зі своєю європейською цивілізаційною ідентичністю та започаткувати

на цій основі складний і суперечливий процес трансформації суспільства і держави, системи національної безпеки [1]. Акцентується увага на тому, що Україні потрібна стратегія формування загальнонаціональної ідентичності. Попри те упродовж 30-річчя відновлення державної незалежності така стратегія так і не була сформована. У зв'язку з цим постає питання дослідити, як концепт ідентичності був представлений в офіційних документах держави. Зауважимо, що концепт ми будемо розглядати як інноваційну ідею, що містить у собі творчий сенс.

Дослідження концепту ідентичності здійснимо за допомогою аналізу офіційних документів держави, проєктів концепцій щодо загальнонаціональної ідентичності, соціологічних досліджень. Проаналізувати увесь масив документів за 30-річчя незалежності в одній науковій статті досить складно. Тому для аналізу джерельної бази ми виділили кілька груп, які допоможуть розкрити

еволюцію концепту ідентичності українства упродовж досліджуваного періоду: 1) офіційні документи (Конституція, закони, укази, розпорядження, концепції, стратегії, програми) державних органів влади щодо національної безпеки; 2) послання президентів України до Верховної Ради України (включаючи аналітичні та експертні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень до послань президентів України); 3) національні доктрини і стратегії розвитку освіти та концепції національно-патріотичного виховання; 4) проекти концепцій формування загальнонаціональної ідентичності; 5) соціологічні дослідження щодо питань ідентичності українства. Зауважимо також, що для аналізу кожної з виділених груп ми брали найбільш знакові, з нашого погляду, документи.

У Конституції України, статті 11, зазначається, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [2]. 7 лютого 2019 р. до основного документа держави були внесені зміни. У преамбулі Конституції України п'ятий абзац було доповнено такими словами: «...підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» [3], тобто європейська ідентичність українського народу була закріплена в основному документі держави. Зазначимо, що ще у 1973 р. було оприлюднено Декларацію про європейську ідентичність [4]. Ознаками європейської ідентичності є: а) економічна складова, оскільки інтеграція розпочалася як європейський проект; б) інститут громадянства як передумова для становлення

європейської ідентичності; в) європейські цінності, які прописані в Лісабонському договорі – це повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність і верховенство права [4].

Ідеї ідентичності українства, національної єдності та консолідації досить виразно простежуються у концепціях, стратегіях національної безпеки України. Проблеми національної безпеки України зафіксовані у законодавчих актах, документах РНБО та в досить значному масиві правових джерел. Для аналізу використаємо документи, які складають систему вищих концептуальних документів держави. Зазначимо, що в Україні розробляються три види державних концептуальних документів: концептуальний документ вищого рівня – Концепція (Основи) національної безпеки України; концептуальний документ першого рівня – Стратегія національної безпеки України; концептуальні документи другого рівня – стратегії (доктрини) з складових (аспектів) державної політики [5].

У Концепції (основах державної політики) національної безпеки України (1997) із змінами, внесеними згідно із Законом № 2171-III від 21.12.2000 р., наголос робиться на тому, що «існування, самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежить від цілеспрямованої політики щодо захисту національних інтересів» [5]. До національних інтересів, які відображають внутрішні відносини в державі, серед інших були визначенні: розробка і впровадження в життя державної політики, спрямованої на консолідацію української нації, становлення української національної ідеї, укріплення і розвиток етнічної і культурної

самобутності корінних народів і національних меншин України та всебічний розвиток української мови як державної і її адекватне функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України [5].

У Стратегії національної безпеки України (2007) зазначалося, що нагальними завданнями політики національної безпеки є збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності [6]. При цьому акцентувалася увага на реалізації комплексу заходів державної політики, спрямованих на досягнення національної єдності та консолідацію українського суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального і регіонального характеру та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави [6].

Важливою подією у розгляді питання ідентичності були парламентські слухання на тему «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження», які відбулися 9 грудня 2009 р. На думку учасників парламентських слухань, з метою вироблення стратегії, спрямованої на збереження національної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів, українська держава і суспільство мають зосередити свою увагу на створенні єдиного культурного простору як одного з найважливіших консолідуючих чинників у справі формування національної ідеї та розбудови української державності. Наголошувалося також на збереженні й подальшому

розвитку культурної інфраструктури українського суспільства, його творчого потенціалу, забезпеченні активного функціонування української мови у всіх сферах життя суспільства, поверненні Україні її національного інформаційного суверенітету, формуванні системи розповсюдження і пропаганди наукових історичних знань як основи відродження та збереження історичної пам'яті [7].

Нова Стратегія національної безпеки України була прийнята в умовах, коли «Росія окупувала частину території України – Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, розв'язала воєнну агресію на Сході України». Серед актуальних загроз національній безпеці України, визначених Стратегією національної безпеки України (2015), була «інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу» [8]. Стратегія національної безпеки України була спрямована на реалізацію до 2020 р. визначених нею пріоритетів державної політики національної безпеки, а також реформ, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII, і Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5.

У контексті утвердження національної ідентичності важливим кроком став Указ Президента України від 1 грудня 2016 р. «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив

громадськості у цій сфері», в якому, зокрема, йшлося про «розширення сфери застосування української мови як одного з найважливіших чинників національної самобутності Українського народу, гарантії його національно-державної суверенності» [9].

У Доктрині інформаційної безпеки України, яка була ухвалена 29 грудня 2016 р. і введена у дію 25 лютого 2017 р., йдеться про національні інтереси України в інформаційній сфері, актуальні загрози національним інтересам та національній безпеці, пріоритети державної політики в інформаційній сфері і механізм реалізації доктрини [10]. Документ не отримав у суспільстві схвальної оцінки. Експерти наголошували, що документ не був керівництвом до дії, а правозахисники висловлювали побоювання щодо утисків свободи слова.

Закон України «Про національну безпеку», прийнятий 21 червня 2018 р. після трьох років узгоджень і перемовин і до якого упродовж наступних трьох років 5 разів внесено зміни, давав низку визначень. Серед них: «національна безпека України», «національні інтереси України», «загрози національній безпеці України». Окреслено, що «національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [11]; «національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [11]. Загрози національній безпеці України – явища,

тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України [11].

У Стратегії національної безпеки (2020) акцент зміщений на те, щоб «рішуче протистояти гуманітарній агресії, розвивати українську культуру як основу консолідації української нації та зміцнення її ідентичності» [12]. Російська Федерація як держава-агресор – джерело довгострокових системних загроз національній безпеці України [12]. «Набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору – стратегічний курс держави», слово «агресія» щодо Росії звучить у тексті щонайменше вісім разів, слово «НАТО» – одинадцять.

Для аналізу концепту ідентичності скористаємося також «Білою книгою 2021» Служби зовнішньої розвідки України, у якій зазначалося, що «з метою внесення розбрату в українське суспільство та підризу основ української державності ставка робиться на системну дискредитацію української національної ідеї і західного цивілізаційного вибору, демонстрацію «штучності української ідентичності та держави» [13].

Таким чином, можна стверджувати, що в офіційних документах акцентується увага на захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, зміцненні національної єдності та консолідації українського суспільства, утвердженні в усіх сферах української мови як одного з найважливіших чинників національної самобутності українського народу, збереженні національної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів.

Важливим джерелом для дослідження концепту ідентичності були Послання президентів України до Верховної Ради України, які є одним із важливіших елементів державної політики і в яких значна увага приділяється питанням національної безпеки, національній ідентичності, а також проблемам гуманітарного розвитку. Не маючи за мету проаналізувати усі Послання президентів України до Верховної Ради України, зупинимось на окремих, знакових, на наш погляд. Так, у Посланні Президента України В. Ющенка до Верховної Ради України 2008 р. зазначалося: «Наша найвища спільна місія, в якій суть національної ідеї, – відродження Української нації як єдиного і життєствердного організму, який охоплює весь наш народ, всіх громадян України незалежно від поглядів, походження і віри»; «на роки вперед перед нами стоїть історичне завдання – сформувати єдиний український гуманітарний простір»; «цілісність гуманітарного простору України неможлива без єдності духовних цінностей» [14]. При цьому Президент констатував, що «наш культурний та інформаційний простір розірваний, майже колоніальний»; «національні цінності зіштовхуються з байдужістю політиків і посадовців, а подекуди – з шовіністичною ворожістю». Понад те, «минулий уряд не спромігся вповні профінансувати жодного національного проекту – від підтримки української книги до поширення державної мови» [14]. Підсумовуючи свою діяльність на посаді Президента України, В. Ющенко констатував: «Політика, яку я проводив, – це формування стратегії розвитку нації і держави, це та компонента стратегічної політики і того курсу, який визначається не на рік і не

на п'ять років, це формування тої тотожності, якою сильна будь-яка нація» [15]. Оцінюючи діяльність В. Ющенка, зазначалося, що «треба було підняти усвідомлення ідентичності українського народу як політичної нації і вже на цій основі піднімати ідентичність українців як корінної нації». Тому тотожності й єдності не вдалося досягнути.

Важко текст Послання 2010 р. пов'язувати з В. Януковичем. Насамперед варто звернути увагу на назву Послання – «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації». У тексті зазначалося, що «політика гуманітарного блоку є частиною політики національної безпеки. Більшість сучасних держав прагне скористатися можливостями глобалізації, але уникнути «розмивання» маркерів національної тотожності загальнонаціональної ідентичності, культурних і релігійних традицій, мови і моделей світосприйняття, механізмів освіти та соціалізації громадян. Насичення вітчизняного гуманітарного простору неукраїнською, а надто й відверто антиукраїнською за своїм характером продукцією ставить під загрозу суверенітет держави, підриває символічну безпеку Українського народу, ускладнює становлення української політичної нації» [16]. Йшлося про те, що, «упереджуючи розгортання негативних тенденцій, розширення спектра загроз національним інтересам України, необхідно наполегливо і цілеспрямовано працювати у напрямі розвитку національної ідеї та пошуку власної моделі суспільної консолідації. Ідея спільного кращого майбутнього є однією з фундаментальних об'єднавчих ідей, що має високий консолідаційний та інтеграційний потенціал» [16].

Акцентувалася увага й на утвердженні загальнонаціональної ідентичності, яка передбачала, що «нова гуманітарна політика буде побудована на принципах громадянського «національно-територіального» патріотизму, а не на гіпертрофії інтересів окремих етнічних, конфесійних та лінгвістичних груп». Стверджувалося, що загальнонаціональна ідентичність громадян України мала бути сформована насамперед на засадах спільного громадянства, утвердженні громадянських свобод, побудові консолідованої демократії, створенні умов для повноцінного та гармонійного розвитку культур національних меншин та корінних народів, розвитку міжкультурного та суспільного діалогу [16]. У Посланні акцентувалася увага й на пошуку оптимальної та прийнятної для абсолютної більшості населення України моделі загальнонаціональної, загальногромадянської ідентичності, яка б органічно поєднувала як політичні (громадянські), так і соціокультурні складові, враховувала соціокультурну, етнокультурну та мовну специфіку регіонів [16].

Попри декларативні заяви, які звучали у період президентства В. Януковича, в Україні була відсутня системна україноцентрична гуманітарна політика. Акцентувалася увага й на тому, що гуманітарна агресія проти України підживлювалася режимом В. Януковича, який під контролем російських спецслужб здійснював антиукраїнську гуманітарну політику.

Уже у позачерговому Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки» (2014) йшлося, що «наступ на українську ментальність, традиційні

цінності, мову, культуру, систему освіти, історичну пам'ять народу, національні церкви переслідує стратегічну мету – знищення ідентичності української нації, яка є системоутворювальним складником української громадянської нації та Української національної держави» [17]. Були визначені чотири гуманітарні сфери, в яких існували фундаментальні загрози самому існуванню України як незалежної національної держави: мовно-культурна, інформаційна, політики історичної пам'яті та конфесійна [17].

Концептуалізація питання ідентичності українства в умовах російсько-української агресії та окупації Криму простежувалася і у наступних Посланнях Президента України П. Порошенка. Зокрема, розділ 7 аналітичної доповіді до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 р.» мав назву «Зміцнення національної ідентичності» [18], який складався із шести параграфів: «Основні засади зміцнення спільної ідентичності громадян України»; «Розвиток державної мови та захист мовних прав громадян»; «Політика національної пам'яті у світлі внутрішніх і зовнішніх викликів»; «Інтенсифікація міжрегіональних гуманітарних зв'язків»; «Етнополітичний вимір демократичної консолідації»; «Гармонізація розвитку міжконфесійних відносин та Українська Помісна Православна Церква» [18]. Було визначено, що «ідентичність нації – це її цивілізаційний бренд, соціокультурна ніша країни, визначальна засада зовнішньої та внутрішньої політики держави. Домінуюча ідентичність дає назву країні та державі, наповнює сенсом її життя» [18].

У тексті стверджувалося, що «українська ідентичність є визначальною засадою державотворення, яка здатна засвідчити нашу національну безперервність і відмінність, а отже, незворотно легітимізувати факт існування української держави-нації. Українська окремішність має забезпечити появу в нашій державі загальноукраїнських смислів, значень, світоглядної парадигми, цілісності культурного простору – усього того, що об'єднується концептом «ідентичність» [18]. Тобто акцент робився на те, що українська ідентичність є провідним чинником становлення демократичних засад життя суспільства та національної держави.

Серед меседжів Послання Президента України 2018 р. були: «Армія, мова і віра – це не гасло. Це – формула сучасної української ідентичності. Армія боронить нашу землю. Мова боронить наше серце. Церква боронить нашу душу» [19]. Понад те, сформували чітку політику національної пам'яті для зміцнення української ідентичності [19] і ніхто більше не заперечував нашу європейську ідентичність [19]. Крім того, зазначалося, що у гуманітарній сфері провели декомунізацію, визнали на державному рівні Армію УНР та Українську повстанську армію як учасниць національно-визвольних змагань.

Ідея всеосяжної української національної ідентичності, що переступає бар'єри мови, етнічної належності та пам'яті, які так часто слугували поділу українців з моменту здобуття Україною незалежності в 1991 р., прозвучала у новорічному привітанні Президента України В. Зеленського. Він запропонував зосередитись на речах, які об'єднують, а не розділяють українців, формулюючи

підхід до української національної ідентичності, який був би і прагматичним, і принципово європейським [20]. Його формула передбачала визнання різноманітності країни та її потенційної крихкості, водночас приділяючи основну увагу спільному досвіду та спільним культурним орієнтирам, здатним об'єднувати [20].

Таким чином, можемо стверджувати, що у посланнях президентів простежувалася певна еволюція концепту ідентичності українства, пов'язана з подіями як усередині країни, так і з глобалізаційними викликами.

Концепт ідентичності присутній у законодавчих документах, пов'язаних із доктринами та концепціями розвитку освіти та системи національно-патріотичного виховання. Зокрема, в Національній доктрині розвитку освіти зазначалося, що освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені [21]. У документі зазначалося, що «освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях Українського народу, його традиціях і духовності. Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури Українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями» [21].

На виконання постанови Кабінету Міністрів України № 1697 від 15 вересня 1999 р. було розроблено проект Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, затверджений президентом Академії педагогічних наук та

запропонований для публічного обговорення. У цій концепції, зокрема, визначалися зміст та форми громадянського виховання, його завдання й основні шляхи їх реалізації [22].

Метою Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 роки було «формування громадянської ідентичності, відчуття належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; утвердження почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині» [23].

Розроблення і прийняття Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року зумовлено необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, прискорення інтеграції України у міжнародний освітній простір [24]. Наголошувалося на тому, що «формування нормативно-правової бази у сфері освіти має спрямовуватися на визначення правових, організаційних, фінансових засад інноваційного розвитку системи національної освіти в контексті глобалізаційних тенденцій і викликів часу» [24]. Водночас варто зазначити, що питання формування національної ідентичності у документах було відсутнє.

Актуальність національно-патріотичного виховання громадян, особливо дітей та молоді, зумовлюється процесом консолідації та розвитку українського суспільства, сучасними викликами, що стоять перед Україною і вимагають дальшого вдосконалення системи національно-патріотичного виховання, оптимізації державної політики у зазначеній

сфері [25]. Метою Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки визначено формування національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду, збереження та розвитку духовно-моральних цінностей Українського народу [25].

Історія є важливим чинником, на якому ґрунтуються національна пам'ять та ідентичність. Плекання національної пам'яті та розвиток національного наративу є обов'язком кожної держави, що забезпечує їй легітимність та спадкоємність поколінь [26]. У цьому контексті громадське обговорення Концепції Державної цільової національно-культурної програми досліджень та популяризації історії України на період 2015–2020 рр. мало вагоме значення. Отже, документи, які визначають національну доктрину, стратегію освіти, концепції національно-патріотичного виховання, акцентують увагу на концепті ідентичності.

Концептуалізація питання ідентичності на державному рівні упродовж тривалого періоду виявилася не настільки вдалою, щоб створити концепцію загальнонаціональної ідентичності, обмежившись гаслами та деклараціями. Однак спроби запропонувати суспільству і державі концепції були. Знаково, що проекти концепцій з'являлися через кілька років після революцій, як після «помаранчевої», так і після Революції Гідності. В Україні з 2005 р. Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова реалізується проект «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики» за підтримки програми MATRA МЗС Нідерландів та Фонду Конрада

Аденауера. За результатами попередніх етапів проекту вдалося сформувати всебічне уявлення про стан різних аспектів ідентичності громадян України, їх ієрархію та взаємозв'язки, виявити особливості, зумовлені впливом національних, мовних, культурних, вікових та інших чинників. За підсумками досліджень, проведених у 2006–2007 рр. Центром Разумкова, був підготовлений проект Концепції формування загальнонаціональної ідентичності громадян України. У ньому зазначалося, що формування загальнонаціональної ідентичності громадян України є необхідною передумовою стійкого демократичного розвитку країни, зміцнення національної єдності та гарантування територіальної цілісності, здатності держави і суспільства давати адекватні відповіді на внутрішні і зовнішні виклики, важливим чинником забезпечення прав і свобод громадян України всіх національностей, створення в Україні громадянського суспільства та його динамічного розвитку [27, с. 28]. Будучи питанням національної безпеки, формування загальнонаціональної ідентичності має стати пріоритетним завданням Української держави. У проекті окреслено визначення терміна «загальнонаціональна ідентичність громадян України», який означає характер ідентичності, політико-правовий аспект якої характеризується визнанням України як Батьківщини, її недоторканності і територіальної цілісності, повагою до українського громадянства, дотриманням принципів верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини і громадянина; соціально-культурним визнанням української мови як державної, сприйняттям духовних цінностей і культурних традицій сучасної української

нації; етнонаціональний – визнанням права кожного громадянина на визначення власної національної належності за власним вибором, рівноправності усіх громадян незалежно від їх етнічної належності [27, с. 28]. Однак проект не знайшов схвалення на державному рівні.

На основі результатів досліджень і дискусій, проведених на всіх етапах проекту після 2007 р., через 10 років, у 2017 р., були підготовлені тези «Основні цілі, принципи, напрями реалізації державної політики у сфері ідентичності в сучасних умовах» як основа для підготовки оновленого проекту Концепції формування загальнонаціональної спільної ідентичності громадян. У проекті було визначено, що «формування загальнонаціональної ідентичності є необхідною передумовою стійкого демократичного розвитку країни, зміцнення національної єдності та гарантування територіальної цілісності, здатності держави і суспільства давати адекватні відповіді на внутрішні та зовнішні виклики, важливим чинником забезпечення прав і свобод громадян України всіх національностей, створення в Україні громадянського суспільства та його динамічного розвитку» [28, с. 89]. Метою Концепції було визначення напрямів державної політики з формування загальнонаціональної ідентичності громадян України [28, с. 90].

У проекті термін «загальнонаціональна ідентичність громадян України» вживається як характер ідентичності, політико-правовий аспект якої характеризується визнанням України як Батьківщини, її недоторканності і територіальної цілісності, повагою до українського громадянства, дотриманням принципів верховенства права,

пріоритетності прав і свобод людини і громадянина; соціально-культурний – визнанням української мови як державної і володінням нею, сприйняттям духовних цінностей і культурних традицій української нації; етнонаціональний – визнанням права кожного громадянина на визначення власної національної належності за власним вибором, рівноправності всіх громадян незалежно від їх етнічної належності [28, с. 89]. Однак і цей проект Концепції не знайшов підтримки і схвалення на державному рівні.

Ідентичність є результатом самовизначення, тому вихідним пунктом її вивчення доцільно також покласти результати соціологічних досліджень самоідентифікації громадян у вимірах, що характеризують громадянську ідентичність, а саме: ідентифікація у вимірах загальнонаціонального середовища і простору, лояльності до держави, державної мови (не лише як атрибута держави, але й як мови міжнаціонального спілкування), громадянського патріотизму (ставлення до України як Батьківщини), ставлення до співгромадян, позиції щодо напрямів розвитку країни та її майбутнього [29, с. 3]. Для аналізу візьмемо результати кількох соціологічних досліджень.

У межах дослідження «Ідентичність громадян України: спільне і відмінне» (2006) респондентам пропонувалося ідентифікувати себе у вимірах «місце проживання – регіон проживання – Україна», а також Радянський Союз, Росія, Європа – як індикатори ступеня вкоріненості в соціально-культурне минуле (Радянський Союз) та зорієнтованості на головні центри тяжіння сучасної України (Росія, Європа). Громадяни України у 2006 р. пов'язували себе з

місцем проживання, тобто превалювала місцева (локальна) ідентичність (44,4% опитаних); майже третина (31,3%) за-свідчили загальноукраїнську ідентичність; 14,8% – регіональну. Інші виміри відзначили незначні групи респондентів (від 2,9% – Радянський Союз, близько 0,8% – Європа) [29, с. 3].

У рамках програми «Просування політичних прав і громадянських свобод в Україні як потреба демократичного суспільного розвитку» впродовж січня-лютого 2009 р. Українським незалежним центром політичних досліджень було проведено опитування «Організації громадянського суспільства та формування загальнонаціональної ідентичності»¹. Більшість експертів, які взяли участь в опитуванні, вказали на існування суперечностей у політичній, мовній та соціокультурній традиціях між громадянами України, які проживають у різних регіонах країни. Так, 56% респондентів відповіли ствердно, 30% – визнали, що такі суперечності, швидше за все, існують, 14% – вважали, що «суперечності швидше не існують, ніж існують» [30, с. 62].

За результатами соціологічного дослідження, проведеного у травні 2012 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення IHRPEX, громадянська ідентичність була в Україні домінуючою. 53,4% жителів України вважали себе насамперед громадянами України і вже тільки після цього – представниками різноманітних локальних ідентичностей [31]. Найбільше

¹ В опитуванні взяли участь 50 експертів з 22 міст 17 областей України (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Волинська, Полтавська, Львівська, Луганська, Одеська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька) та Автономної Республіки Крим.

громадянська ідентичність була виражена у Центральній Україні (62,8%), а найменше – у Криму (34%). При цьому 17% кримчан вважали себе мешканцями колишнього СРСР. У цілому в Україні цей показник складав усього 6% [31].

За чотири місяці до анексії Криму Росією абсолютна більшість місцевих жителів називало Україну своєю Батьківщиною. Про це свідчать результати опитування Центру Разумкова¹. Згідно з опитуванням, 84% кримчан називали Україну Батьківщиною, а 79% ще і вважали себе патріотами. Не вважали Україну своєю Батьківщиною лише 3% кримчан, не з'ясували для себе 13% [32]. Разом з тим 8% жителів півострова не вважали себе патріотами, а не змогли відповісти на це питання 13% людей [32].

Результати досліджень 2017 р., здійснених Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, дають можливість зробити висновок, що ідентичність громадян України продовжувала формуватися у напрямі усвідомлення себе як окремої спільноти, політичної нації, яка мала власну країну, історію, мову, культуру, спільне (за основними цілями) бачення майбутнього, вела збройну боротьбу проти агресора за право на реалізацію свого вибору [33]. Найбільш значущим індикатором цього процесу були вищий рівень патріотизму, загальнонаціональної та української соціокультурної самоідентифікації, більш оптимістичні оцінки молодшими категоріями респондентів перспектив розвитку України [33].

¹ Опитування було проведено Центром Разумкова 21–25 грудня 2013 р. Опитано 2010 респондентів старше 18 років у всіх регіонах України. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС)² наприкінці 2020 р., абсолютна більшість громадян (85%) поділяли загальнонаціональну ідентичність та вважали себе передовсім громадянами України [34]. Загальнонаціональна ідентичність переважала в усіх регіонах без суттєвих відмінностей (90% у Західному регіоні, 83% $\frac{3}{4}$ – у Східному). Регіональну ідентичність поділяли близько 7% громадян в усіх регіонах [34]. Тобто є підстави твердити, що завдяки соціологічним дослідженням можна відстежити динаміку та тенденції формування, утвердження та сприйняття своєї ідентичності громадянами України.

Підсумовуючи, зазначимо, що концепт ідентичності громадян України присутній у переважній більшості документів, які були досліджені. Простежуються певні тенденції, пов'язані з концептом ідентичності, викликані зовнішніми та внутрішніми чинниками. Серед викликів та завдань найголовніше – зміцнення національної безпеки та оборони, завершення конфлікту на Донбасі та повернення анексованого Російською Федерацією Криму. І в цьому

² Загальнонаціональне опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) з 5 до 13 грудня 2020 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитування здійснене методом особистого інтерв'ю face-to-face. У рамках дослідження було проведено 2004 інтерв'ю з респондентами, які проживають у 131 населеному пункті України, вибірка репрезентативна для дорослого населення (віком 18 років і старше) України. Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і за дизайнефекту 1,5) не перевищує 3,3%.

важлива роль має належати спільній ідентичності українства, адже функцією національної ідентичності є загально-суспільна консолідація усіх громадян України. Водночас концепт ідентичності досить повільно імплементується у законодавчі та нормативно-правові акти.

Аналіз офіційних документів, проєктів, концепцій загальнонаціональної ідентичності громадян України та результатів соціологічних опитувань доводить необхідність формування загальнонаціональної ідентичності, яка має стати пріоритетним завданням Української держави.

Довгострокова, цілеспрямована й комплексна державна політика з формування спільної громадянської ідентичності має бути вироблена в Україні, розв'язання існуючих проблем у цій сфері потребують узгоджених зусиль. Законодавча діяльність має бути спрямована на зміцнення спільної ідентичності громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». Київ: НІСД, 2014. 148 с. С. 5.
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>
4. Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973). URL: http://www.cvce.eu/obj/declaration_on_european_identity_copenhagen_14_december_1973-en-02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32.html
5. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Про Стратегію національної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text>
7. 9 грудня 2009 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження». URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/Parlamentski_slukhannya/26262.html
8. Указ Президента України № 287/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070>
9. Указ Президента «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері». 01.12.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534/2016#Text>
10. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/439.html>
11. Закон України «Про національну безпеку». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
12. Стратегія національної безпеки України. 14.09.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
13. Біла книга 2021. Служба зовнішньої розвідки України. URL: <https://szru.gov.ua/download/white-book/WB-2021.pdf>
14. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0013100-08#Text>

15. Штогрін І. Політичні підсумки президентства Віктора Ющенка. 18.02.2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1962196.html>

16. Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В. Януковича до Українського народу. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2010-12/ukr.pdf>

17. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». Київ: НІСД, 2014. 148 с. С. 45.

18. Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta-2>

19. Послання Президента України Петра Порошенка до Верховної Ради України. 20.09.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/20/7192645/>

20. Новорічне привітання Президента України. 31.12.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/novorichne-privitannya-prezidenta-ukrayini-1637>

21. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>

22. Звіт за результатами проекту «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді». URL: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/033/original/CSR_civic_education_discourse.pdf?1393849913

23. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 роки. URL: www.mon.gov.ua/images/files/kollegiy/21.doc

24. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>

25. Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки». 13 жовтня 2015 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>

26. Розпочалось громадське обговорення Концепції Державної цільової національно-культурної програми досліджень та популяризації історії України. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/rozpochalos-gromadske-obgovorennya-kontseptsii-derzhavnoi-tsilovoi-natsionalno-kulturnoi-progra>

27. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України. Проект для громадського обговорення. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 9. С. 28–31.

28. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України. Проект. *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1–2. С. 89–94.

29. Ідентичність громадян України: спільне і відмінне. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 7. С. 3–23.

30. Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності». Український незалежний центр політичних досліджень. Київ: Агентство «Україна», 2010. 76 с.

31. Громадянська ідентичність в сучасній Україні є домінуючою. 22.05.2012. URL: <http://biznes.km.ua/onenews/1173>

32. Абсолютное большинство крымчан называло Украину своей Родиной за четыре месяца до аннексии. URL: <http://novosti.dn.ua/details/221270/>

33. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу. 12 квітня 2017 р. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

34. Що пережили Україна та світ у 2020 році й чого нам чекати 2021-го: політичні й економічні прогнози. URL: https://dif.org.ua/article/shcho-perezihili-ukraina-ta-svit-u-2020-rotsi-y-chogo-nam-chekati-2021-go-politichni-y-ekonomichni-prognozi#_Toc59385790

REFERENCES

1. *An Analytical Report of the National Institute for Strategic Studies to the Extraordinary Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in the Sphere of National Security"*. (2014). Kyiv: NISS, 148 p., p. 5. [in Ukr.]
2. *The Constitution of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukr.]
3. *Law of Ukraine "On Amendments to the Constitution of Ukraine (on the strategic course of the state to gain full membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization)"*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text> [in Ukr.]
4. *Declaration on European Identity* (Copenhagen, December 14, 1973). [online] Available at: http://www.cvce.eu/obj/declaration_on_european_identity_copenhagen_14_december_1973-en-02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32.html [in Eng.]
5. *On the Concept (Basics of State Policy) of National Security of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukr.]
6. *On the National Security Strategy of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text> [in Ukr.]
7. *On December 9, 2009, the Verkhovna Rada of Ukraine Held Parliamentary Hearings on "National Identity in Ukraine in the Context of Globalization Challenges: Problems and Ways of Preservation"*. [online] Available at: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/Parlamentski_slukhannya/26262.html [in Ukr.]
8. *Decree of the President of Ukraine No 287/2015 "On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of May 6, 2015 'On the National Security Strategy of Ukraine'"*. [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> [in Ukr.]
9. *Presidential Decree "On Priority Measures to Promote the Strengthening of National Unity and Consolidation of Ukrainian Society, Support of Public Initiatives in this Sphere"*. (December 1, 2016). [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534/2016#Text> [in Ukr.]
10. *Decree of the President of Ukraine "On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2016 'On the Doctrine of Information Security of Ukraine'"*. [online] Available at: <https://www.rnbo.gov.ua/en/Ukazy/439.html> [in Ukr.]
11. *Law of Ukraine "On National Security"*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. [in Ukr.]
12. *National Security Strategy of Ukraine*. (September 14, 2020). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [in Ukr.]
13. *White Book 2021. Foreign Intelligence Service of Ukraine*. [online] Available at: <https://szru.gov.ua/download/white-book/WB-2021.pdf> [in Ukr.]
14. *Address of the President of Ukraine Viktor Yushchenko to the Verkhovna Rada of Ukraine on the Internal and External Situation of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0013100-08#Text> [in Ukr.]
15. SHTOHRIN, I. (Feb. 18, 2010). *Political Results of Viktor Yushchenko's Presidency*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/1962196.html> [in Ukr.]
16. *Ukraine of the 21st Century. Strategy of Reforms and Social Consolidation. Expert Report of the National Institute for Strategic Studies to the Address of the President of Ukraine Viktor Yanukovich to the Ukrainian People*. [online] Available at: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2010-12/ukr.pdf> [in Ukr.]
17. *Analytical Report of the National Institute for Strategic Studies to the Extraordinary Address*

of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in the Sphere of National Security". (2014). Kyiv: NISS, 148 p. P. 45. [in Ukr.]

18. *Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2017"*. [online] Available at: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-doschorichnogo-poslannya-prezidenta-2> [in Ukr.]

19. *Address of the President of Ukraine Petro Poroshenko to the Verkhovna Rada of Ukraine*. (Sept. 20, 2018). [online] Available at: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/20/7192645/> [in Ukr.]

20. *New Year's Greetings of the President of Ukraine*. (December 31, 2020). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/videos/novorichne-privitannya-prezidenta-ukrayini-1637> [in Ukr.]

21. *Decree of the President of Ukraine "On the National Doctrine of Education Development"*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> [in Ukr.]

22. *Report on the Results of the Project "Research of the Discourse of Civic Education and Its Impact on the Political Culture of Youth"*. [online] Available at: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/033/original/CSR_civic_education_discourse.pdf?1393849913 [in Ukr.]

23. *The Concept of the National Target Social Program of Patriotic Education of Citizens for 2013–2017*. [online] Available at: www.mon.gov.ua/images/files/kollegiy/21.doc [in Ukr.]

24. *Decree of the President of Ukraine "On the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021"*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> [in Ukr.]

25. *Decree of the President of Ukraine "On the Strategy of National-Patriotic Education of Children and Youth for 2016–2020"*. (October 13, 2015). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494> [in Ukr.]

26. *Public Discussion of the Concept of the State Targeted National-Cultural Program of Research and Promotion of the History of Ukraine Has Begun*. [online] Available at: <https://old.uinp.gov.ua/news/rozpochalos-gromadske-obgovorennya-kontseptsii-derzhavnoi-tsilovoi-natsionalno-kulturnoi-progra> [in Ukr.]

27. *The Concept of Forming a National Identity of Citizens of Ukraine. Project for Public Discussion*. (2007). *Natsionalna bezpeka i oborona* (National Security and Defense), (9), pp. 28–31. [in Ukr.]

28. *The Concept of Forming National Identity of Citizens of Ukraine. Project*. (2017). *Natsionalna bezpeka i oborona* (National Security and Defense), (1-2), pp. 89–94. [in Ukr.]

29. *Identity of Citizens of Ukraine: Common and Different*. (2006). *Natsionalna bezpeka i oborona* (National Security and Defense), (7), pp. 3–23. [in Ukr.]

30. TYSHCHENKO, Yu., HOROBCHY-SHYNA, S. (2010). *Civil Society in Ukraine and "Identity Politics"*. *Ukrainian Independent Center for Political Studies*. Kyiv: Ukraine Agency, 76 p. [in Ukr.]

31. *Civic Identity in Modern Ukraine Is Dominant*. (May 22, 2012). [online] Available at: <http://biznes.km.ua/onenews/1173> [in Ukr.]

32. *The Vast Majority of Crimean People Called Ukraine Their Homeland Four Months before Annexation*. [online] Available at: <http://novosti.dn.ua/details/221270/> [in Ukr.]

33. *Basic Principles and Ways of Forming a Common Identity of Citizens of Ukraine*. *Information and Analytical Materials for the Roundtable Discussion*. (April 12, 2017). [online] Available at: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf [in Ukr.]

34. *What Ukraine and the World Experienced in 2020 and What to Expect in 2021: Political and Economic Forecasts*. [online] Available at: https://dif.org.ua/article/shcho-perezhili-ukrainata-svit-u-2020-rotsi-y-chogo-nam-chekati-2021-go-politichni-y-ekonomichni-prognozi#_Toc59385790 [in Ukr.]